

Juhász Ábel

Böhm Károly hatása Tavaszy Sándor és Makkai Sándor teológiai munkásságára

Kivonat

Böhm Károlyra úgy tekinthetünk, mint az első magyar filozófiai rendszer megalkotójára. Filozófiájának kiindulópontja a protestantizmus eszmevilága volt, ugyanakkor a görög, a keresztény és a német gondolkodáshoz kapcsolódó, széles távlataival és rendszerező képességével nemzetközileg is figyelemre méltó, erdélyi bölcsletünkben pedig kiemelkedő teljesítmény. Kétségtelen tény, hogy munkássága nemcsak a filozófiai bölcseletre volt hatással, hanem a 20. század elejének teológiai gondolkodásmódját is intenzíven befolyásolta. Erdély két meghatározó református teológusa, Tavaszy Sándor és Makkai Sándor munkásságában is ott találjuk Böhm gondolkodásmódjának lenyomatait.

Abstract

Károly Böhm can be regarded as the creator of the first Hungarian philosophical system. The point of departure of his philosophy was the intellectual world of Protestantism; at the same time, through its broad horizons and systematic character, connected to Greek, Christian, and German thought, his work is internationally noteworthy and represents an outstanding achievement within Transylvanian philosophy. It is an undeniable fact that his oeuvre influenced not only philosophical thought but also significantly shaped theological thinking in the early twentieth century. Traces of Böhm's way of thinking can be clearly identified in the works of two defining Transylvanian Reformed theologians, Sándor Tavaszy and Sándor Makkai.

Ha Böhm Károly filozófiai gondolkodásmódját szeretnénk értékelni, mindekelőtt azokat a bölcséleti irányzatokat kell számba vennünk, amelyek a 19. századot áthatották, és amelyek Immanuel Kant¹ tanainak talaján születtek.

Böhm munkásságára hatással volt mind a német idealizmus, mind a pozitívizmus. A német idealizmus Kant gazdag szellemi örökségéből indult, de szakított

¹ Immanuel Kant (1724, Königsberg – 1804, Königsberg) német filozófus.

a kanti kriticismussal, és a metafizika irányába fordult. Ezen irányzat megalapítója és egyik legkiemelkedőbb alakja Johann Gottlieb Fichte volt, akinek fő műve a többször átdolgozott, kibővített *Wissenschaftslehre* (Tudománytan). Ebben arra törekedett, hogy megállapítsa, mi is az ismeret alapelve. Vagyis egy olyan alaptételt akart felállítani, ami további megalapozást nem igényel, vagy nem tűr meg, ezért Fichte ezt a tudományról való tudománynak nevezte. Böhm munkásságára nagy hatással volt a 19. század egy másik jelentős filozófiai iránya, a pozitivizmus, amelynek rendszerét a francia filozófus, Auguste Comte² dolgozta ki. Az irányzat alapelve – amint azt neve is jelzi –, hogy a pozitív tapasztalatokból kell kiindulni, melyek a tudomány igazságát adják. Comte a filozófiát a társadalmi fejlődés szolgálatába állította, és azt vallotta, hogy az elme fejlesztése nélkül nem képzelhető el semmilyen egyéb fejlődés. Comte csupán a természet törvényeit fogadja el, számára nem létezik Isten, és tagadja a dogmákat is, mindennek középpontjába a természettudomány emberét helyezi. A pozitivisták szerint minden olyan kijelentés, ami nem tapasztalaton alapul, hanem metafizikai, teológiai vagy etikai jellegű, a megismerés szempontjából érthetetlen. „A pozitivizmus minden hibája ellenére felismerte, hogy egyedüli, egyetemesen elfogadott tudományág a természettudomány. [...] Nincs olyan filozófiai irányzat – még a megbukottak sem –, amely ne talált volna támogatásra a teológiai körökben, és ez alól a logikai pozitivizmus sem kivétel.”³

A 19. század második felében az európai bölcslelettudomány irányát egyre inkább Kant idealizmusának újrafelfedezése határozta meg. A századfordulóra ez a folyamat azt eredményezte, hogy az újkantianizmus⁴ vezető tudományos, filozófiai irányzattá vált. Ezen irányzatnak két ágát különböztetjük meg. Az egyik a természettudományi tájékozódás alapján, a másik a történelemtudomány módszerével igyekezett a maga rendszerét kialakítani.

Az első irányzat képviselői az úgynevezett „marburgi iskola” tagjai Hermann Cohen⁵ vezetésével, akik úgy gondolták, hogy nem minden létező dolog függ a

² Auguste Comte (1798, Montpellier – 1857, Párizs) francia filozófus.

³ Kelly James Clarc, Richard Lints, James K. A. Smith: *Filozófiai-teológiai kislexikon*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2013. 119.

⁴ Az újkantianizmusok célja egy olyan filozófia kifejlesztése volt, ami megfelel a modern tudományok igényeinek. Ezzel a szándékkal közvetlenül Immanuel Kantra hivatkoztak. Újra feléledt az érdeklődés egy érvényességelméleten alapuló szellemtudomány iránt, valamint a politikai elméletek filozófiai megalapozásán is dolgoztak. A neokantianizmus etikai aspektusai közel álltak a szocialista tanításokhoz. Ezen irányzathoz sorolhatjuk Böhm Károly munkásságát is.

⁵ Hermann Cohen (1842, Coswig – 1918, Berlin) német–zsidó filozófus, tudós és egyetemi tanár.

pszichétől, ezért a megismerés nem csak a szubjektumhoz kötődik. Cohen azt vallotta, hogy a filozófia alapját a logika képezi, mely a gondolkozásban bontakozik ki, és ez az emberi lét értelme. A lét és a gondolkozás azonos. A logika a matematikai rendszerek alapján működik, így a filozófia logikája is a matematika módszerét kell hogy kövesse. Az etikát a szellemi tudományok matematikájának tartotta, mely a jogtudományok elméletiségéből kilépve, a cselekedetekben válik gyakorlatiassá. Filozófiai rendszerének harmadik fontos alappillére az esztétika. „A tiszta gondolkodás tudománya a logika, a tiszta akaraté az etika, a tiszta érzésé az esztétika, amely azon az alaptételen épül fel, hogy a tiszta érzés tárgya az ember, és a tiszta érzés nem is egyéb, mint az emberiség iránt való szeretet.”⁶ Vallásfilozófiai nézetének lényegét abban foglalhatjuk össze, hogy szerinte a vallás jelentősége kimerül az erkölcsiségben, így, bár helye van a filozófia rendszerében, igazsága csupán a filozófiai igazságon keresztül értékelhető.

A másik irányzat a Wilhelm Windelband⁷ nevével fémjelzett „dél-német iskola” (badeni iskola).⁸ Ennek képviselői bár elismerik, hogy a filozófia a tudás és a tapasztalat elmélete, de a hangsúlyt a természettudományok vizsgálata helyett a filozófia történeti, kultúrtörténeti vonatkozásaira helyezik. Nem bontják részleteire a filozófiai kérdéseket, hanem egy nagy, egyetemes tevékenységként tekintenek a filozófiára. A filozófiát főleg általános értéktannak látják. Windelband a filozófiai fogalmakat problematikájuk szerint párba állítja, és eszerint vizsgálja a tudás és az élet, a lét és az érték, valamint az elmélet és a gyakorlat kérdéseit. „A problémák e két sorozata azonban állandó viszonyulással van egymásra, egyik a másikra utal, s végső fokon a kettő egyesül.”⁹ Az igazság keresése nyomán érkezik meg az érték kérdéséhez, és megállapítja, hogy a tudományban felállított tételeknek értékük van, azaz igazak. A tudományok jellegük szerint lehetnek racionálisak (idesorolandó a matematika vagy a logika) vagy empirikusak (a természettudományok és a kultúra tudományai). Amíg a természettudományok minden esetben az egyetemes értékeket tartják szem előtt, addig a kultúra az egyedi értékek hordozója. „A kultúra világa az értékek világa. A kérdés mármost az, hogy mit kell az értéken

⁶ Bartók György: *A középkori és újkori filozófia története*. Sylvester irodalmi és nyomdai intézet, Budapest, 1935. 430.

⁷ Wilhelm Windelband (1848, Potsdam – 1915, Heidelberg) német neokantiánus filozófus.

⁸ Képviselői Wilhelm Windelband, Heinrich Rickert és Ernst Troeltsch voltak. A marburgi iskolával szemben, mely az ismeretelméletre és a filozófiai logikára helyezte a hangsúlyt, a dél-nyugati iskola a kultúra és az értékelmélet (nevezetesen a tény-érték megkülönböztetés) kérdéseit hangsúlyozta.

⁹ Bartók György: i. m. 433.

értenünk. Mindenekelőtt azt, állapítja meg Windelband, hogy a tényleges értékek relativitásából csak úgy menekülhetünk ki, ha felvesszünk egy olyan normál tudatot, amelyre nézve az abszolút értékek az értékek.”¹⁰ Bár Windelband az érték rendszerét részleteiben és összefüggéseiben mindenre kiterjedő részletességgel nem dolgozhatta ki, mindazonáltal a filozófia gondolkodásmódjának fejlődésére nagy hatással volt, értékelméleti megállapításai nagyban hozzájárultak az értékelmélet kialakulásához és kiteljesedéséhez.

Böhm Károlyra úgy tekinthetünk, mint az első magyar filozófiai rendszer megalkotójára. Az ő munkássága elsősorban Comte, Kant és Fichte filozófiáját követi, de tudatosan törekedett a maga individuális gondolkodásmódjának kiépítésére. Filozófiája, főleg ismeretelmélete alapvetően a kanti problematikához kapcsolódik, melyet ugyanakkor Fichte idealizmusával és Comte pozitívizmusával ötvöztött. Ahogy egyik tanítványa, Bartók György fogalmaz: „Fichte túlzásait mindig Kant higgadságával vetette korlátok közé. Nem szerette a spekuláció fellengzős repüléseit, és mindig hálás szívvel ismerte el, hogy a tények tiszteletében Comte pozitívizmusa jótékonyan erősítette meg.”¹¹ Leginkább az értékelmélet terén alakított ki önálló mondanivalót.

Böhm felfogásában a világ egyetlen létező, amely azonban az ember számára két egyenrangú világra oszlik, minthogy az ember a világot egyfelől megtapasztalja, másfelől szükségképpen értékeli, így ezt a két világot a szubjektív szellem fogja egybe. Ennek valóságát *Az ember és világa* című hatkötetes¹² fő művében (melynek kötetei: alapfilozófia, szellemtan, értékten, illetve logika, etika és az esztétika értékdiszciplínái) az ember szellemi funkcióiból kifejlődő és mindvégig az öntudatra mint szellemi középpontra vonatkoztatott kategóriák eszköztárával rajzolta meg.

Az ember és világa sorozat *Dialektika vagy alapfilozófia* című első kötetének központi helyére az ÉN belső állapotait helyezi. „Az ÉN funkciói szükségszerű és objektív ismeretet adnak, mert nemcsak az ismeretnek, hanem egyszersmind az ismeret tárgyainak is feltételei. Eddig a pontig teljesen megegyezik Böhm felfogása Kantéval, de ezen túl szinte minden probléma megfejtésében eltér tőle.”¹³ Kanttal ellentétben Böhm úgy látja, hogy az ember csak azokat a dolgokat képes megérteni, amiknek megalkotására is képes, és így a gondolatok révén keletkezett

¹⁰ Uo. 435.

¹¹ Uo. 437.

¹² *Az ember és világa* első három kötete 1883-ban, 1892-ben és 1906-ban, még Böhm életében megjelent, a másik három halála után, 1912-ben, 1928-ban és 1942-ben tanítványa, Bartók György adta ki.

¹³ Bartók György: i. m. 437.

alkotások képzés nyomán válnak ismeretessé, vagyis tudatossá válik az, ami addig tudattalan volt. „Böhm dialektikájában, azaz alapfilozófiájában a központi helyet az öntudat foglalja el, mert hiszen egész ismereti világunk alapja és centrális pontja az öntudat. Az öntudat fejlődik, és ez az öntudat teremti, nem pedig a fejlődés, amint azt Bergson hirdeti.”¹⁴

Az ember és világa című alkotás második kötete, mely *A szellem élete* címet viseli, a szellem működésének problematikájával foglalkozik. A szellemet „öntétnek” nevezi, melyet tevékenységként fogalmaz meg, mégpedig célszerű tevékenységnek nevezi. „A kifejezés, »öntét«, valljuk be, szokatlan, de Böhm pontosan értelmetti. Az öntét számára azt a tényt jelenti, hogy a szellem minden funkciója révén »ön-magát tételezi«. Felfogása szerint hibásan jár el az az elmélet, amely a valóság keletkezését, genezisést, a lét értelmét kutatja. Szerinte természetes, hogy a valóság van, de a filozófia valódi kérdése az, hogy: mi az alkata, mit cselekszik, s mi a célja? S e kérdés megválaszolása során nem az érdekel bennünket, hogy a valóság tőlünk függetlenül (*an sich*) milyen, hanem az, hogy számunkra milyennek mutatkozik.”¹⁵ Az öntét mint cselekvő és alkotó az egész embert jelenti a maga biológiai valóságában, de a szellem irányítása alatt áll, a test pedig engedelmessé válik ennek. Az öntét cselekvő, teremtető munkájának a motorja az ösztön. Böhm az ösztön négy fajtáját különbözteti meg: az éltető, a mozgató, a képző és a nemző ösztönt, melyek egymásra is hatással vannak. „Ezen négy rendszer, mint az egységes öntét megannyi megnyilvánulása, éppen ezen egységességük miatt a legszorosabb egymásmelletti, de egyúttal célszerűségi viszonyban is áll egymással.”¹⁶ Az ösztön a nem tudatos tartományban tartózkodik, mely arra vágyik, hogy kielégüljön. De ha kielégül, már nem ösztön többé. Az embernek azonban ahhoz, hogy szabadságát megőrizze, uralnia kell ösztöneit. Ez nem jelenti azt, hogy az ösztön valamiféle állati szintre degradálja az embert, és onnan evolucionista módszerekkel felemeli. „Nagyon tévesen fogná fel ezen fejtegetést, aki belőle azt olvasná ki, hogy az emberben észlelhető ösztöni vonatkozásokat alsóbb fokú állatok folytonos tökéletesedéséből akartam levezetni.”¹⁷ A kötet záró fejezetében az öntudat működését mint az öntét egyik tényezőjét tárgyalja. Az öntudat hiányában, az öntét csupán az ösztönre támaszkodva, pusztulásnak indulna. „Éppen ezért az öntudat, mely az

¹⁴ Uo. 439.

¹⁵ Kissné dr. Novák Éva: *Böhm Károly értékelméletének és ez értékelmélet történeti hatásának kritikai elemzése*. Mikes International, Hága, 2008. 19.

¹⁶ Böhm Károly: *Az ember és világa II. kötet, A szellem élete*. Kiadja Kókai Lajos. Budapest, 1892. 46.

¹⁷ Uo. 128.

összes ösztönök változásait együtt szenvedni át, saját maga megtartása céljából oly módon lesz kénytelen az ösztönök kapcsolataira visszahatni, hogy azokban nemcsak az öntét pillanatnyi megnyugvása, hanem az állandó, harmonikus kifejlése is helyet találjon.”¹⁸

Az *ember és világa* harmadik kötetében a filozófiai értéktan alapproblematikáját bontja ki. „Böhm a maga értéktani kutatásaiban abból a meggyőződésből indul ki, hogy minden értékbölcseletnek legelső problémája az abszolút érték kérdésének megvizsgálása. Van-e abszolút érték, amellyel minden más értéket mérni lehet, vagy pedig az egyéni tetszés dönt a dolgok értéke felett?”¹⁹ Egy lélektani folyamatot mutat be, melynek változásain és fejlődésein keresztül tudjuk az értékelést végezni. A lélek fejlődésének legelső fokozatát, amikor az érzéki ösztönök vezérlik azt, a hedonizmussal azonosítja. Második foka az értelem világa, az utilitarizmus, amikor a haszon áll az érdeklődés középpontjában. A harmadik, legmagasabb fokozat az, amikor az ész vezeti a lelket, amely által önmaga fölé tud emelkedni, és megtalálja önmaga értékét, mely a szellemből ered. Ezt a fokozatot az idealizmussal azonosíthatjuk. Böhm az abszolút értéket a szellemben találja meg, és azt mondja, mindent ehhez az értékhez kell mérni. A Böhm halála után megjelent három kötet ennek az értéktannak a logikai (igaz), etikai (jó) és esztétikai (szép) kérdéseivel foglalkozik. „Ez az önérték a szellem, amely, ha az értelmi síkban valósul meg, igaz, ha a szociális síkban ölt alakot, jó, ha pedig az érzéki síkban jelenik meg, szép – azaz a szellem igaz, jó és szép a maga megvalósulásának különböző síkjai szerint.”²⁰

Erdély három meghatározó református teológusa, Tavasz Sándor, Makkai Sándor vagy éppen Ravasz László munkásságában is ott találjuk Böhm gondolkodásmódjának lenyomatait. Annak illusztrálására, hogy mennyire volt jelentős Böhm hatása az erdélyi református teológiai gondolkodásmód fejlődésére, hadd idézzem Tavaszt: „Böhm Károly összehasonlíthatatlanul kisebb mértékben hatott a keze alól kikerülő tanári generációkra, mint a theologus generációkra.”²¹ Tekintettel arra, hogy az általam vizsgált időszaknak csupán töredékében volt jelen Ravasz munkásságának hatása, ezért most az ő filozófiai gondolkodásmódjának részletes elemzésével nem foglalkozom. A továbbiakban a Tavasz és Makkai munkásságában tetten érhető böhmi bölcselet jellegzetességeinek néhány aspektusára térek ki. Mivel ez a munka nem egy filozófiatörténeti értekezés, ezért nem

¹⁸ Uo. 238.

¹⁹ Bartók György: i. m. 440.

²⁰ Uo. 442.

²¹ Tavasz Sándor: Az erdélyi magyar kálvinizmus munkája a vallástudományi irodalom terén az utolsó decenniumban. *Erdélyi Irodalmi Szemle*, 1924. 47.

vizsgálom azokat olyan mélységükben, hogy minden filozófiai jellegű írásukat egyenként elemezném, csupán néhány olyan jellegzetességet összegzek, amikben egyértelműen kimutatható Böhm hatása. Ezen hatások tudományos vizsgálatát már elvégezték,²² ezért ezeknek a vizsgálatoknak a konklúzióihoz igazodom én is.

A Kant filozófiáját továbbéltető és -fejlesztő Böhm Károly nagy hatással volt Tavaszy Sándor filozófiai gondolkodásmódjára, és az ő értékszemlélete kötelezi el Tavaszyt a filozófia tudománya mellett. A teológiai évek alatt Tavaszy beiratkozott a kolozsvári tudományegyetemre, ahol Böhm Károly óráinak és szemináriumainak lelkes hallgatója volt. Annyira rabul ejtette Tavaszyt Böhm tudományossága, hogy később így vall mesteréről: „Kant filozófiájának örök érvényű bimbói pompás virággá fejlettek. Aki Kantot önmagában nézi, az talán csak egy öreg skolasztikust lát benne, aki Kantot Böhm Károlyon keresztül nézi, meglátja benne a filozófia örökifjú lovagját, akinek előrenéző alakján hajnalpír ömlik el.”²³ A böhmi irányvonal tetten érhető már abban a tényben, hogy amint minden magára valamit is adó újkantiánus a filozófia definíciójára törekszik, így Tavaszy is megírta a *Bevezetés a filozófiába*²⁴ című munkáját. Ezzel kapcsolatban jegyzi meg Tonk Márton:²⁵

„Úgy gondolom, ebből a szempontból a filozófia tudományos fogalma igen alkalmas kiindulópontul szolgálhat Tavaszy filozófiájának elemzéséhez. Mint arra már utaltam, a filozófia tudományos fogalma alapvetően egy kanti–böhmi gondolatrendszerben fogant kérdéskört ölel fel, amelynek részletkérdései egyetlen pillanatig sem lépnek ki a kritikai, transzcendentális filozófia által megszabott elvi keretek közül, teljesen függetlenül attól, hogy mikor, melyik »alkotói korszakában« és éppen milyen szövegösszefüggésben tárgyalja a filozófia fogalommal kapcsolatos kérdéseit.”²⁶

²² Gondolok itt elsősorban Tonk Márton, Juhász Tamás, ifj. Fekete Károly és Hegedűs Lóránt munkáira. Tonk Márton Tavaszy filozófiai munkásságát részletesen elemezte több tanulmányában is, de Juhász Tamás is foglalkozik Böhm Tavaszyra gyakorolt hatásaival. Ifj. Fekete Károly a Makkai Sándor munkásságát feldolgozó *Tudománnyal és a hit pajzsával* című tanulmánykötetben külön fejezetet szentel Böhmnek a Makkai filozófiai gondolkodásmódjára gyakorolt hatásairól. Hegedűs Lóránt *Újkantiánus és értékteológia* című munkájában Ravasz László értékteológiájának és bölcséletének böhmi gyökereiről értekezik. A ma egyik legjelentősebb Böhm-szakértő műveire is felhívom a figyelmet: Ungvári-Zrínyi Imre: *Öntételezés és értéktudat – Böhm Károly filozófiája*. SZTE BTK Filozófia Tanszéke, 2002.

²³ Juhász Tamás: i. m. 288.

²⁴ Tavaszy hagyatékában kéziratban maradt fent, melyet szerkesztett és kiadásra bocsátott Tonk Márton 1999.

²⁵ Tonk Márton (1973, Marosvásárhely–) filozófus, filozófiai szakíró, egyetemi tanár.

²⁶ Tavaszy Sándor: *Válogatott filozófiai írások*. A kötetet szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta Tonk Márton. Pro Philosophia, Kolozsvár–Szeged, 1999. 8.

Böhm munkássága során arra törekedett, hogy egy sajátos és önálló, magyar filozófiai rendszert dolgozzon ki. Ezen törekvés nemcsak Böhmnek, hanem tanítványainak, többek között Tavaszynek a szívügye is volt. Tonk értékelése szerint, bár nem deklarált, de már-már programszerűen fellépő, általános igény volt egy sajátos hangvételű, erdélyi bölcsesetre, melynek feltételét Tavaszy a filozófiai köztudat megalkalmazásában látta. „De van a filozófiának egészen sajátos erdélyi feladata is. Tisztázni kell mindenekelőtt az erdélyi filozófáló gondolkodás történetét; valamint azokat a világnézeti sajátosságokat, amelyek az erdélyiséget alkotják, és azokat, amelyek az erdélyi lélek alkotásából következnek.”²⁷ A mai filozófiatörténeti kutatások²⁸ Böhm és tanítványainak munkásságát úgy emlegetik, mint a kolozsvári iskolát.

Tonk Márton szerint Tavaszy a filozófiát két területre osztotta, az ismeretkritikára és a metafizikára. Ebben szintén Kant és Böhm nyomdokain haladt. Tavaszy szerint az ismeretkritika azért sarokkérdése a filozófiának, mert abból fakad tudományos jellege, így minden fajta bölcsesetre rányomja bélyegét. A metafizika lényege Tavaszy értelmezésében nem a legáltalánosabb filozófiai valóság tárgyalása, hanem – amint Tonk fogalmaz – a metafizika elvei.

„A metafizika központi problémája így nem pusztán a létező valóság vizsgálata, vagyis a szubsztancia kérdése, hanem emellett kitér a »lehetséges valóság«, az értékesség vizsgálatára is. Mint ilyen, a metafizika még tartalmazza a logikát, etikát, esztétikát és vallásfilozófiát, azaz az igazról, jóról, szépről és szentségről szóló kérdésfelvetéseket. [...] Mivel Tavaszy szerint az abszolút érték nem ragadható meg, mi csak e négy elkülönült értékdimenzió keresztlátását tudjuk a kellő világot tételezni. Mindazonáltal – ha Tavaszy nyomdokain járunk – az igazság, szépség, jóság és szentségesség dimenzióit mi mindig a legfőbb érték (vagyis Isten) modusainak kell tekintsük.”²⁹

Tavaszy bölcséletének egyik sarokpontja a világnézet kérdése, mely nemcsak a filozófia, hanem a teológia vonatkozásában is központi szerephez jut. Meglátása szerint a világnézet teremt lehetőséget az embernek arra, hogy a nagy világminőségben el tudja helyezni a maga személyét. A világnézet, bár az elme síkjából indul, valójában gyakorlati haszna van. „Tavaszy definíciója szerint a filozófia az élet fenntartásának alapvető biztosítója. Az elméleti megfontolásokból világnézet csak akkor lesz, ha a praxist szolgáló és motiváló érzések és érdekek adódnak hozzá, s

²⁷ Tavaszy Sándor: i. m. 15.

²⁸ Gondolunk itt Tuba Imre *Német és magyar polgári értékfilozófia (Badeni és kolozsvári iskola)* című munkájára.

²⁹ Tavaszy Sándor: i. m. 16–17.

ekképpen befolyásolják a világról alkotott elméleti felfogásunkat.”³⁰ Tonk fontosnak tarja hangsúlyozni, hogy Tavaszgy egyszerre volt filozófus és teológus, eszerint filozófiai írásaiban éppen úgy találkozhatunk dogmatikai tételekkel, mint ahogy a teológiájában a filozófiai kérdések felvetéseivel. Talán ezért nem jelent legyőzhetetlen akadályt az, hogy a kálvinizmust mint világnézeti kérdést kezelte. Ezzel csatlakozott ahhoz a 20. századi protestáns irányvonalhoz, amelynek meggyőződése volt, hogy a kálvinizmus túlmutat a maga dogmatikai, egyházszervezeti és hitvallásbeli keretein, és mint társadalomformáló eszmerendszer szélesebb körben fejti ki hatását.

Makkai Sándor filozófiai képzése jóval a Böhm-mel való találkozása előtti időre nyúlik vissza. Ifj. Fekete Károly³¹ tanulmányának³² elején megjegyzi, hogy Makkait gyerekkorától kezdődően egyfajta „filozófiai légkör” veszi körül, már ifjú korában, a szülői háznál megfordult a nagyenyedi teológia vallásbölcseleti mestere, Kovács Ödön vagy később Nagy Károly, akinek teológiai kurzusain alapozódtak meg bölcselettudományi ismeretei. Tovább erősíti ezen irányvonalat a Bartók Györggyel³³ való szakmai és baráti kapcsolata. Neki mutatta meg első filozófiai írásait, és ő formálta az ifjú Makkai vallástudományi, etikai, világnézeti és bölcseleti nézeteit. De kétségtelen tény, hogy filozófiai gondolkodásmódjára a legnagyobb hatással az a négy félév volt 1908 és 1910 között, amikor – Tavaszgyhoz hasonlóan – a kolozsvári tudományegyetemen Böhm Károlytól újkori filozófiatörténetet és filozófiaierkölcstan-történetet tanult. Mindezek életre szóló impulzusok voltak Makkai számára, akinek írásaiban a későbbiekben is ott találjuk a böhmi jegyeket. A továbbiakban, ifj. Fekete Károly megállapításainak sorrendjét követve, térjünk rá Makkai filozófiájának értékelésére. A Böhm-től átvett értékelmélet egyik legfontosabb eleme az „idea” és „ideál” fontosságának hangsúlyozása.

„Az idea azt jelenti, amit megvalósítani, a munka által létrehozni akarunk. Azonban az idea mindenkor megvalósultsága és nem tudatos végtelensége között soha nincsen kongruencia. Az öntudat, mivel sohasem elégszik meg a már elkészült képpel, s mindig hiányát érzi, ezért azt magából az ideából pótolja.”³⁴

³⁰ Tonk Márton: *Idealizmus és egzisztenciafilozófia Tavaszgy Sándor gondolkodásában*. Pro Philosophia, Kolozsvár–Szeged 2002. 38.

³¹ Ifj. Fekete Károly (1960, Kisvárdá–) református lelkész, püspök, gyakorlati teológus, egyetemi tanár.

³² Ifj. Fekete Károly: *Tudománnyal és a hit pajzsával. Válogatott Makkai-tanulmányok*. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 2008.

³³ Bartók György Böhm gondolkodásmódjának leghitelesebb továbbélője, ő rendezte nyomdai kiadás alá és adja ki *Az ember és világa* utolsó három kötetét.

³⁴ Ifj. Fekete Károly: i. m. 55.

Az idea, kiegészülve a pótképpel, hozza létre az ideált. Makkai az ideál fogalmát fokozatosan bővíti. Az 1912-ben megjelent *Bevezetés a személyiség paedagogikájába* című írása az ideált mint nevelő hatalmat mutatja be, mely az egyénből személyiséget fejleszt. A *Vallásos világkép és életfolytatás* (1913) című írása a vallásos ember ideáljával foglalkozik, melyet a szerető Istenben való értékben talál meg, melyre hasonlítani igyekszik, és így válik egyre jobbá. A harmadik lépésben egy még egyetemesebb kört vázol, amelyben az egész szellemi életet érinti. A *nagy személyiségek nevelői jelentősége* című munkájában arról értekezik, hogy milyen idealisztikus nevelői hatása van a nagy személyiségeknek. Életük és munkásságuk egyfajta eszményt testesít meg, ami azáltal válik igazán értékké, hogy mindenki számára nyilvánvaló teszi: lehetséges az eszmény megvalósítása. Tetten érhető a böhmi hatás *A hit problémája* című vallásfilozófiai, magántanári értekezésében is. Böhm szerint a szellemnek két alapvonása van: az ismeret és a cselekvés. Ezek rendszerében vizsgálja Makkai a hit szerepét a világkép kialakításában. „Az egyik egész, általánosságban fogalmazva, az ismerés, a másik a cselekvés. [...] Ez a kritika, ez az erőmérés a fentebbiek szerint a hitet két szempontból vizsgálja s tisztázni óhajtja: 1. A hit világmagyarázó erejét, 2. A hit életformáló erejét.”³⁵ Műve végén levonja a konklúziót, miszerint a hitnek sokkal nagyobb az életformáló ereje, mint az értelemnek. Böhm hatása jól érezhető Makkai másik két vallásfilozófiai munkájában, *A vallás az emberiség életében* és *A vallás lényege és értéke* címűekben. Ezekben a művekben a Böhmnél megismert „kétkarú” filozófiai rendszer alkalmazására tesz kísérletet a vallásfilozófia terén. A vallást mint valóságot történelmi, bölcseleti és lélektani vizsgálatoknak veti alá, majd rátér a valóság kritikai vizsgálatára.

Ifj. Fekete Károly ekképpen összegezte az erdélyi teológia és elsősorban a vallásfilozófia jelentőségét, valamint ennek böhmi hatásait:

„A 20. század második évtizedétől kezdve Böhm Károly filozófiájának közvetlen hatásaként lesz jellemző a filozófiai szintézis az erdélyi teológiai gondolkodásra. Az egyházon belüli, korabeli irányzatok közül – a merev ortodoxia és a világkerülő pietizmus feszültségében – a vallástudomány új hangjára jobban felfigyeltek. A liberális szellemi örökséget, amely racionálisan, szekunder módon vizsgálta a vallást és a keresztyénséget, s nem tudott annak a mélyére hatni, felváltotta a vallás személyesebb, tapasztalati vizsgálata, amely figyelembe veszi, hogy a protestáns keresztyénség egyenrangú alkotórésze a kegyesség és a világnézet. Böhm filozófiája tudományos keretet biztosított arra, hogy a vallástudományt a tudományok világában legalizálja, kimutatva azt, hogy a val-

³⁵ Makkai Sándor: *A hit problémája*. Kókai Lajos bizománya, Budapest, 1916. 1–2.

lásban ugyanaz a szellem mutatkozik meg, mint amelyik kifejti tevékenységét a kultúra egyéb területén is.”³⁶

Bár fentebb jeleztem, hogy Ravasz László munkásságának böhmi jegyeit nem kívánom részletesen elemezni, tekintettel a 20. századi magyar református teológiában betöltött döntő szerepére mégis szükséges utalni arra, hogy hogyan is befolyásolta munkásságát Böhm filozófiai rendszere. 1907-ben megírta a *Bevezetés a gyakorlati teológiába* című magántanári értekezését. Erről a művéről Hegedűs Lóránt megállapítja, hogy Ravasz ebben a korszakában vallotta, hogy a teológia alaptételeit a böhmi filozófiára kell felépíteni. Az Arisztotelész által sejtett, Kant által deklarált és Böhm által kibontott nézet szerint a tudomány az elmélet és a gyakorlat kettősségére épül, és ez a kettősség érvényesül a teológiában is. Hegedűs Makkai Sándort idézve megállapítja, hogy Ravasz igehirdetői munkásságán is felfedezhetők a böhmi nyomok. „Ravasz főképpen az írott szó művésze, és szónoklatai inkább papír nélküli felolvasások. Igihirdetésében a mély és praktikus evangéliumi világnézet szilárd vasvázát a Böhm-féle kategóriák adják, de az egész modern vallástudomány szuverén illusztráló felhasználásával megtöltve.”³⁷

E korszak három kiemelkedő erdélyi református teológusának munkásságát vizsgálva³⁸ kijelenthető, hogy a két világháború közötti teológiai gondolkodásmód erőteljesen magán hordozza Böhm Károly filozófiai nézetrendszerét. Tanítványai szinte küldetésüknek tekintették „mesterük” örökségének megőrzését és továbbélését. Ezt bizonyítják Tavaszty Böhm koporsójánál elhangzott szavai is:

„Engedd meg, bölcs Professzorunk, hadd tegyünk vallomást, hogy személyes hatásaidból úgy ismerünk meg Téged, mint aki felett más uralkodó hatalom nem volt, mint az öntudat biztonsága, más érték, mint a szellem önértéke, más életforma, mint a szeretet parancsa! Mi elkötelezzük magunkat, hogy a Te világodnak, a Te ideáljaidnak, a Te életednek nemcsak hirdetői, de bizonyosságtevői s legjobb erőnk szerint megvalósítói is leszünk.”³⁹

A fenti elemzés alapján világosan kirajzolódik, hogy Böhm Károly filozófiai

³⁶ Ifj. Fekete Károly: i. m. 58.

³⁷ Hegedűs Lóránt: *Újkántiánus és értékteológia*. Mikes International, Hága, 2005. 28.

³⁸ Azért emeltem ki ezt a három személyiséget, mert a kálvinizmus világnézeti kérdéseit vizsgálva Makkai, Tavaszty és Ravasz tudományos munkásságát készülök további tanulmányokban részletesebben elemezni. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy hármukon kívül a böhmi filozófia öröksége nagyon erősen jelen van ifj. Bartók György munkásságában, valamint nyomokban felfedezhető Imre Lajos írásaiban is.

³⁹ Tavaszty Sándor: Böhm Károly koporsójánál. *Egyházi Újság*, II. évfolyam, 6. szám, Kolozsvár, 1911. 99.

rendszere – különösen az öntudatra épülő ismeretelmélete, a szellem önértékét középpontba állító értéktana, valamint az elmélet és gyakorlat „kétkarú” egységét hangsúlyozó tudományfelfogása – meghatározó módon formálta a 20. század eleji erdélyi református teológiai gondolkodást. Tavaszy Sándor filozófiai és teológiai munkásságában ez elsősorban a kanti–böhm kritikai hagyomány következetes továbbvitelében, a metafizika értékelméleti újraértelmezésében, valamint a világnézet gyakorlati, életvezetést formáló szerepének hangsúlyozásában érhető tetten. Makkai Sándor esetében a böhm hatás leginkább az idea és ideál fogalompárjának pedagógiai és vallásfilozófiai alkalmazásában, a hit világmagyarázó és életformáló erejének megkülönböztetésében, illetve a vallás valóságának kritikai, lélektani és történeti vizsgálatában mutatkozik meg. E gondolkodók közös törekvése volt, hogy Böhm filozófiájának tudományos keretei között legitimálják a vallástudományt, és a protestáns teológiát kiszabadítsák a merev ortodoxia és a pusztán racionalista megközelítés szorításából. Böhm öröksége így nem csupán elméleti inspirációként, hanem egy egész teológiai nemzedék önértelmezésének alapjaként vált meghatározóvá, amelynek hatása a két világháború közötti erdélyi református gondolkodás arculatát döntően meghatározta.